

Dördüncü sene

On dördüncü sayı

DARÜLFÜNUN
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

Tarihî, içtimaî, dinî, felsefî

Şubat — 1930

İstanbul — Şehzadebaşı
Evkaf Matbaası
1930

Tevhit Kelimesinin Tarihi

Safhaları

Zaman ve mekân mefhumunun tesiri altında bulunan herşey zaman ve mekânın tebeddülü ile inkilaba uğrar.

Geçen ân gelenler üzerinde bir iz bırakarak geçer bu izler âlemin tarihini çizer.

Dünya ve dünyada gördüğümüz canlı cansız herşeyi ve herşeyin gözle göremediğimiz zerrelere bile bir anda madum bir anda mevcut olarak değişir.

Eskilerin yerine yeniler kaim olur ki buna "Teceddüdü Emsal," derler. Kuranıkerim bunu şu' suretle ifade ediyor. (افعينا بالخلق الاول بل هم في ايس بن حلق جديد)

Yeniden gelen herşey göya bir lisandır ki geçenlerin efsanelerini kulaklarımıza fısıldar.

Hayatın cereyanı ile birer maziye sahip olan fertlerin içtimandan Milletler, Devletler onların maruz kaldıkları inkılaplardan de tarihler hasıl olur.

Bu itibarla fertler ve milletler gibi tabiat âleminden doğan herşeyin birer mazisi olduğu cihetle her kelime belki her harfin bir tarihi vardır. Bazen işittiğimiz tek bir kelimededen gözümüzün önünde büyük bir mazi canlanır. İşte mevzuun yüksekliğine ve vüsatına binaen mücmel ve hülâsa olarak bahsetmek istediğimiz (Tevhit) kelimesinin de İslâm âleminde şayanı dikkat bir tarihi vardır. Tevhit kelimesinin Türkçesi: "Birlemek," dir. İslâmlığın başlangıcında Allahı birlemek onun şeriki naziri olmadığını tasdik etmek manasına olan bu kelime İslâmiyetin tevessüü ile İslâmlığı kabul eden muhtelif milletlerin elinde ve değişen zamanların önünde tedricen başka başka manalar ifade etmeğe başladı. Garibi budur ki evvel gelenler gibi sonra gelenler de bu kelimeyi tevhidi bâri manasına kabul ettikleri halde bu husustaki düşünüş tarzları o kadar tehalüf etti ki kesrete vahdet diyenler oldu. İslâmın ilkinde (Tevhit) denilince hatıra (لااله الا الله) gelirdi. Yoktur tapacak çalaptır ancak: Kuranda ... الخ (قل يا اهل الكتاب تعالوا الى كلمة سواء بينا وبينكم الخ) Ya Muâmmet ehli kitab söyle ki ey ehli kitab sizin ve bizim aramızda müsavi olarak kabul ettiğimiz bir kelimeye geliniz) âyetindeki kelime ke

limei tevhitir. Tevhit kelimesi Resulü Ekrem zamanında kullanılıyor. (لااله الا الله) ha kelime-i ihlâs vesaire denildiği gibi (Kelime-i Tevhit) te deniyordu. (224 Hicrî 806 Milâdî) vaktile Taberistanın merkezi olup elyevin İranın Şimal tarafında Mazonderan hıttasında vaki (Amül) şehrinde doğup (310 Hierî 892) Miladî de Bağdatta vefat eden İmam Ebu Cafer Muhammet bin Cerirültaberi (Camiülbeyan) adlı tefsirinde [واذ قال ابراهيم لاهيه] [وقومه اى براء مما تعبدون الا الذى فطرنى فانه سبيد بن وجعلها كلمة باقية فى عقبه لعلهم يرجعون] Q. zamanki İbrahim babası Azere ve kavmine, ben sizin taptığınız putlara tapmaktan beriyim, ancak beni yaradan Allaha taparım. Zira o bana doğru yolu gösterir dedi. Allahda ibrahimin bu kelimesini Kâfirler belki küfür ve delaletlerinden dönerler diye İbrahimin evlat ve akabında bâki kıldı. (Zehrf) âyetindeki kelime-i bâkiyenin kelime-i tevhit olduğunu sahabenin ileri gelenlerinden (Katade) (vefatı 23 Hicrî 605 Milâdî) den snedat ile rivayet ediyor. Katade diyorki (وجعلها كلمة باقية فى عقبه قال شهادة ان لا اله الا الله والتوحيد لم يزل فى ذريته) kelime-i bâkiye (لااله الا الله) şehadetidir. İbrahimin zürriyetinden tevhit eden zail olmaz. Keza başka bir senetle yine Katadeden rivayet olunuyor (قال كلمة باقية التوحيد والاحلاص ولا يزال فى ذريته من يوحده وبعده) kelime-i bâkiye kelime-i tevhit ve ihlastır. İbrahimin zürriyetinden hakkı tevhit eden Allaha tapan eksik olmaz. İşte bundan anlıyoruz ki tevhit tabiri Resulü Ekrem zamanında vardır. Sadrı islâma tevhit ancak Allahı birmek mücmelen Allahın birliğine şehadet etmek manasına geliyordu. Sahabeden sonra yani birinci asır hicrî nihayetlerine doğru ilmi usul yahut ilmi tevhit zuhura geldi. Din ilmi ikiye ayrıldı, ibadete müteallik ahkâmdan bahseden ilme ilmi fûru itikattan bahseden ilme ilmi usui denildi. Bu ilmin zuhuruna sebep tevhidî bâri hususunda bir takım itikatların ve bidatların meydana gelmesinden ileri geliyordu. Selef Allahın Semi, Basir, Kadir, Hay olduğunu biliyorlar. Sıfatı zatiye ile sıfatı fiiliye tefrik etmeksizin kabul ediyorlar isede imali fikir etmiyorlar. Resulü Ekremden aldıkları büyük bir sıtkı iman ile Allahı ve sıfatlarını tanıyorlar. (الرحمن على العرش استوى) rahman olan Allah kendi arşında müstevidir. Âyetini belki yüz defa okudukları halde keyfiyetini düşünmek hatırlarına bile gelmiyor. (يدالله فوق ايديهم) Allahın eli onların elleri üzerindedir, âyetini teville lüzum görmiyorlar, keyfiyetinden bahsi küfür ve delalet addediyorlardı. Bu esnada bir taraftan haricîlerin diğer taraftan şianın zuhur ile usulde de bidatlar çoğalmağa başladı. (Mabedülcehni) Ebu Mervan Gaylan ibni Mervanul dimişki ve (esvari) gibi kimselerin bidatları etrafa yayılmağa başladı. Bir kısmı hayır ve şerrin Allahda bulunduğunu hayır ve şerri yaradan Hak ol-

diğunu inkâr bir kısmı da kulun iradesini nefi ederek her şey Allah-
dandır diyorlardı. Kaderi inkâr edenler Allahın zatına ilâveten kudrèt
ve irade vesaire gibi sıfatlar ispat etmek Allaha şerik isnad etmektir
diyorlar. Herşeyi kadere Atfedenler ise kulun iradesini kabul etmek
Allaha aciz isnad etmektir diyorlardı. Selefin mesleğini neşr ve tamim
maksadite yüzlerce talebeyi tedris ve teslik ile meşğul olan (Ebu Sait
Hasan ibini Caferülbaşri : vefatı 110 hicrî 792 milâdı) ve şakirtlerin-
den bir kısmı allah, ilim, kudret, irade, kelâm gibi sıfatlarla muttasıf
olup sıfat zatın aynide değildir, gayri de değildir. Hayır ve şer Allah-
dandır, fiilin hâlîki Allah kâsibi kuldur, diyorlar tevhidi bu suretle tav-
zih ediyorlardı [1]. Hasan Basrinin halkai tedrisinde bulunan Vasil
bin Ata (doğduğu 80 hicrî 662 milâdı) (vefatı 131 hicrî 712 milâdı)
haricîlerin mürtekip kcbirenin küfürüne kail olmalarına karşı selef
mesleğinde kalanların kâfir değildir. Allah dilerse affeder dimelerine
mütekabil büyük günahlar işleyenler ne kâfirdir ne mümindir küfurle
iman arasında bir menziledir diyerek üstadı Hasan Basriye muhalefet-
le itizal ederek usulde mabedülcehni ve Gayalanü Dimişki emuvafakat-
le Allahdan sıfatı nefi etti .

(1) Şehristani (Milel ve dahil) inde

[روایت رساله نسبت الى الحسن البصري كتبها الى عبد الملك بن مروان وقد سألته عن القول بالقدر والجبر فأجاب بما يوافق
مذهب القدرية واستدل فيها بأيات من الكتاب ودلائل من العقل ولعلها لو اصل بن عطاء فإكان الحسن ممن يخالف السلف
في أن لقدر خيره وشره من الله تعالى .

Hasan Basriye nispet edilen bir risaie gördümkü Abdülmelik ibini
Mervanın cebir ve kader hakkındaki sualine cevaben kaderiye mezhe-
bine muvafik olarak yazılmış kuran âyetleri ve aklı delillerle istidlâl
edilmişti. Zannederimki bu risale Mutezile Reisi olan Vasil ibini Ataya
aittir, zira Hasan Basri kadere mutekit olduğu gibi hayır ve şerrin Al-
lahdan olduğunda selef mesleğindedir, selefe muhalefet edemez diyor-
sada muhterem üstadım Müderris Şerefeûdin Beyinde dediği gibi Ab-
dülmelik ibini Mervan (24 Hicrî 606 milâdı) da doğmuş (62 hicrî 644
milâdı) da makamı hilâfete geçmiş (86 hicrî 668 milâdı) vefat etmiştir.
Vasil ibini Ata ise (80 Hicrî 662 milâdı) de yani Abdülmelik bin Mer-
vanın vefatından on sekiz sene sonra doğmuştur, binaenaleyh risalenin
muellifi Vasil ibin Ata olmasına imkân yoktur. Aynı zamanda Fazılı Muh-
terem Mösvö Masinyon cenaplarının ilim âlemine kıymettar bir yâdigâr
olarak neşrettikleri (mütunu şarkiye) mecmuasında şu ibareyi görüyoruz
[عن عيسى بن يونس قد كان ابن أبي العوجاء من تلامذة الحسن البصري فأحرف عن التوحيد فقبل له
ترك مذهب صاحبك ودخلت فيها لا اصل له ولا حقيقة قال ان صاحبي كان مخطئاً طوراً بالقدر
وطوراً بالجبر فما اعلمه اعتقد مذهبا دام عليه]

Hasan Basri telmizlerinden ibni Ebilavca tevhitten inhiraf edince üs-

Sıfat zatın aynıdır. Hakkın zatın üzerine zait sıfatları vardır demek şirktir dedi. Vasilibini Ata ve telmizleri olan amrûpni Ubeyt (vefatı 144 hicrî 726 miladî) ve zeydiye mezhebinin müessisi zeytîbin Ali (vefatı 125 hicrî 707 miladî) vesaireye göre tevhidin manası bu olup mutezile kendilerine ehli adil ve ehli tevhit dediler. Sıfatı Bâri kabul eden selefiyeye sıfatiye mutezileze de mutille denildi. İkinci asırda Hasan Basri telmiz ve salıklarından Habib Acemî (vefatı 120 hicrî 702 miladî) Davudu Taî (vefatı 160 hicrî 742 milâdî) Marufu kerhi (vefatı 200 hicrî 782 miladi) Şekiki Belhi (vefatı 153 hicrî 735 miladi) Süfyani Sevri (vefatı 161 hicrî 743 miladi) gibi zevata göre tevhit vahdeti irade yani abdin iradesini hakkın iradesine terketmesi müridi hakikî Allah olup kulda hakikî irade tasavvur edilemeyeceği herşeyde müessiri mutlak Allah olup abdin hiç bir şeyde hakikî tesiri olmadığı idi. Bu zevat aynı zamanda Sofiyenin umdeleri olduklarından bu tevhit akidesi o zamanda Sofiyenin akidesi oldu. Bu ilme de ilmi tevhit sahibine ehli tevhit dediler.

Abbâsî Halifelerinden Harunu Reşidin oğlu olup kardeşi (Emin) in vefatı ile (198 hicrî 780 miladî) de Hilâfet makamına geçen ve Fıkıh, Hâdis hususile ulumu akliye ve Felsefede büyük bir vukuf sahibi olan (Memun) zamanında Felsefeye müteallik bir çok kitaplar Yunancadan Arapçaya tercume edilmişti. O zamanın bazı âlimleri bilhassa mutezile meşayih bu Felsefi kitapları okuyorlar. Ebu Hezil Mehmet bin Hezili-lâlâf (vefatı 262 hicrî 828 miladi) gibi esasen akli nakle tercih eden zevatın bu kitapların mefâdî tabiatlarına mülâyim gelmekle kendi fikirlerle teyit ve tezyin ettiler, Bunların ekseriyetle bahisleri kelâm sıfatı hâdis midir kadim midir meselesi olduğu aynı zamanda Yenancadan aldıkları Fennin adı Mantık (Logos) olup bunun müradifi kelâm olduğundan yeni zuhura gelen bu ilmin adı ilmi kelâm oldu. Bu ilmi bilenlere mütekellim denildi, İlmi tevhit tabiri Sofiye ilmine munhasır gibi kaldı. Yunan Felsefesi asıllarına tabi olan yalnız mutezile olmayup üçüncü asrı hicride sıfatiyeden Aptullah bin Saidilkilâbi, klânsi aynı zamanda ekâbiri Sofiyeden Ebu Aptullah hars muhasib'i [1] (vefatı 243 hicrî 825 miladi) gibi cebriyeden Cehm bin Saffan ve eshabı. sıfatiyeden kerramiye reisi Mehmet bin kerram (255 hicrî 837 milâdî) bütün kiramîye havaric Sofiyeden bir kısmı hasımlarına mukabele için Yunanlılardan alınan Fel-

tadın Hasan basrinin mezhebinin terkle bir takım aslı ve hakikatı olmayan şeylere girdin denilmesi üzerine üstadımın devamlı itikat ettiği bir şey olduğunu bilmeyorumki bazan cebri ve bazan kaderî olurdu) bu da teyit ediyorki risalenin müellifi Hasan Basri olup bazende kaderiye mezhebine temayül ederdi .

sefe ve ilmi kelâm kaidelerile kendi akide ve düşüncelerini ikmal ettiler. Alelhusus cebri mutavassıt erbabından Ebülhasanileşari (vefatı 324 hicrî 906 miladi) fikir âleminde ve tevhit mesailinde büyük bir mevkî işgal ediyor. En değerli telmizlerinden biri belki pirincisi olan büyük Feylesof Ebu bekir Mehmet bin Tayyibilbaklani (vefatı 403 hicrî 985 miladi) üstadının fikirlerinin yegâne müdafii idi. Diger taraftan mutezilenin en büyüklerinden ve en yuksek âlimlerinden Ebu Ali Mehmet ibini Abdülvehhabülcebat (vefatı 303 hicrî 885 milâdi) vesairenin tevhit hususundaki düşünceleri ayrı ayrı ldi. Gulâtı şiadadan İsmailiye yani batniye ise hülule itikat ediyorlar. Allahın eşyaya hülul ettiğini söylüyorlar. Batniyenin en ileri gelenlerinden Hasan Sabbah Allahın kendisine hülul ettiğini iddia ediyordu. Bu asırda dahi her meslek erbabı kendi akidesine tevhit diyordu. Üçüncü asır bidayetinde Zünnunu Misri (vefatı 245 hicrî 827 milâdi) Seriusakati (vefatı 251 hicrî 833 milâdi) Beşri hafi (vefatı 227 hicrî 809 milâdi) gibi selef silkine salık olan sofular olduğu gibi kelâmla tasavvufu mezceden hars muhasibi gibi sofilardi vardır . Sehil bin Aptullahiltesteri (vefatı 283 hicrî 865 milâdi) Ebulkasım Cüneyd (vefatı 297 hicrî 879 miâdi) Ebu Sait Ahmet bin Yahyelharraz (vefatı 277 hicrî 859 milâdi) gibi sofilere nazaran tevhit hakkın iradesinde abdin fani olması idi. Cüneyt (التوحيد اسقاط الإضافات) tevhit iskâtı izafattır. Yani kulda irade kudret gibi sıfatların sakit olup hakkın irade ve kudretine tâbi olmasıdır diyor.

Keza (التوحيد معنى تضمحل فيه الرسوم) tavhit bir manadır ki onda bütün rüsum muzman hal olur diyor. pek kavi bir müslüman ve büyük bir zahit olduğu halde ihtimal ecdadından ğayri şuri tevarüs ettiği fikri felsefî yahut aşkınu bipayan ve ğayri kabili sükûn cezbelerinin tesiri altında kalarak (ليس في جيبتي سوى الله) cübbemin içinde Allahdan başka bir şey yoktur. ve (سيجاني ما اعظم شاني) kendimi tesbih ve takdis ederim, benim şanım ne azim oldu, ve (اقلوني باتقاني ان في قتلي حياي) ev benim sevgili ve halis arkadaşlarım beni öldürünüz, zira benim hayatım katlimdedir. diyen ve vahdeti şühudun câzibesine kapılan Bayezit[1] (Ebu Ye zit) Bestami (vefatı 261 hicrî 843 milâdi) nazarında tevhit vücudu hakikiye abdin müstehlek müşahede etmek yani kul kendi vücudunda hakkın vücudunu müşahede etmek idi. Vahdeti irade ile vahdeti şühudun çarpıştığı bu sırada Şiraza yedi fersahlık bir mesafede kâin Beyzade doğup Ehyaz Eyaletinin meşhur Şehirlerinden Tusterde neşet eden Ebu Aptullah Hüseyin bin Mansurülhallâç (vefatı 309 hicrî 831 milâdi) namında cezbeli bir zat zuhur etti. Mansur evvelâ Bağdeda giderek Cüneyt ve Amrübni Osmanilmekki (vefatı 291 hicrî 873 milâdi) ile sohbet ederek

(1) Bayezidin ismi Tayfur babası İsa onun babası Serviyan namında bir Mecusi idi.

her ikisinin iltifatlarına mazhar olduğu halde defatla Hindistan ve Maverailnehre seyahitle avdetinde lisanından znhirişeriate ve selefi sofiyenin sözlerine muğayir sözler sadir olması üzerine Cüneyt ve amr ibini Osman ulmekkimin teveccühünü ğaybetmiş ve hatta kıyafeti Sofiveden tecrit edildiği halde iddiasından dönmemiş (وانا الحق) demekten çekinmemişti. Mansura nazaran tevhit (اما الحق) dı. O hakkı kendinde görüyor kendini tevhit ediyordu. O zamanın ülema ve meşayih Mansur hakkında ihtilaf ediyorlardı. Cüneyt ve emsali Mansuru tekfir ederken Ebu Aptullah Mehmet bin Hafif (391 hicri 973 milâdi) şeyh Şibli (334 hicri 916 milâdi) Ebu Aptullah Ahmet bin Ata Elruzbari (369 hicri 951 milâdi) İbrahim ibne Mehmet Elnasır âbadi (366 hicri 948 milâdi) gibi sofilar ve fukahayi şaffiyeden kadı Ebulabbas Ahmet bin Süreyh (307 hicri 889 milâdi) gibi ülemadan bazı zevat medh ediyorlardı. Ülema ve Meşayihden bir kısmı Mansurun elini uzatıp ğaipten üzerinde (لا اله الا الله محمد رسول الله) yazılı kendisinin derahimi kudret dedeği paralar çıkardığını kışda yaz yazda kış mevalri ihzar ettiğini bunun bir hokkabazlıktan ibaret olduğunu söylüyorlar. Hatta Mutezile Meşayihinin ileri gelenlerden Ebu Ali Mehmet bin Aptülvehhap Elcebbai (303 hicri 885 milâdi) ye Mansurun hokkabazlığı; nakledilince bu adamı kendi evinden başka bir yere davet ediniz bakalım yine böyle derahimi kudret ihzar edebilecek mi Eminim ki bir habbe bile çıkaramıyacaktır, dediğini Mansur işidince Ehvazı terkederek kaçdığını Zehbi rivayet ediyor. Aleyhinde bulunanların bu isnadatına mukabil Mansur Vezir Ebu Hâmidin ilhahı ve kadı Ebu Amrin fetvasında 309 tarihinde asılırken dar ağacının dibinde bulunan Meşayih Sofiyeinin ileri gelenlerinden Şeyh Şibli kendisine tasavvuf nedir deyince en aşağı basamağı şu gürdüğüm dar ağaçıdır cevabını vermesi üzerine Şiblinin yüksek sesle Allah diye bir sayha ettiğini rivayet ediyorlar.

Mansur her ne olursa olsun herhalde büyük bir mütefekkindi onun da kendine mahsus bir Felsefesi vardır. Evvelce söyledığımız veçhile Mansura göre tevhit vahdeti şuhut idi O kendisinde hakkı müşahede ediyor kendinde gördüğücudu hakikî karşısında kendini kendinde tevhit ediyordu.

İmamülharemeyn Ebülmeali Apdûlmelik bin Aptullah Elcüveyni (velâdeti 410 hicri 992 milâdi vefatı 478 hicri 1060 milâdi) kitabılşamilde Cennabi, İbnilmokaffa ve Mansur üçü de söz birliği ile Devleti İslâmiyenin kalbine darbe vurmağa çalışmış duatı bâtniyedendirler. Cennabi Ahse ve etrafında, İbnilmokafa Türk bilâdı etrafında Mansur ise Bağdat civarında ifsat ile meşğul olmuştur diyor isede (301 hicri) tarihinde vefat eden Ebu Sait Hasan bin Behrâm Kirmiti ile Mansur

hem asır isede 199 da vefat eden İbni Mokafale tarihen aralarında bir münasebet yoktur. Üstadı İmamülharemeynin Mansur hakkındaki bu iddiasına rağmen Gazali Müşkâtülnvarında Mansurun lehinde söylüyor. Mansurun olan bazı sözleri kendisinden galebei aşk ve cezbe ile sâdir olmuştur diyor. Müteahhirini Sofiye Mansur lehindedirler Celâleddini Rumî (چون قلم در دست غداری بود : لاجرم منصور برداری بود) kalem gaddarın elinde olursa şüphesiz Mansur dara asılır. Dördüncü hicrî asırda yeni Mansurun zuhurundan sonra Sofiye indinde tevhit herşeyin hakkın bakasında fani görünmesi idi. Şeyh Yusuf bin Elhüseyin (vefatı 304 hicrî 786 milâdi) (التوحيد اسقاط الیأت لا تقول لی ولی وفی والی) Tevhit nefsi mütekellim vahde zamirlerinin iskatıdır, yani benliği terketmektir Ebu Muhammet Ruyem bin Ahmet (303 hicrî 787 milâdi) (التوحيد محو آثار البشريه وتجرد الالوهيه) tevhit kuldaki beşeriyet âsârının mahvı üluhiyetin zatında tecerrüdüdür diyorlar. Sofiyeden bir kısmı hakkın zatından başka bir şey kabul etmiyorlar bu hususta nefi sıfat eden Mutezileye benziyordu. Ebu Ali bin elkâtip (340 hicrî 922 milâdi) (Mutezile والصوفيه نزحوا من حيث العلم فاصابوا المعتزله نزحوا الله من حيث العقل فأخطوا) Allahı akıllarile tenzih ediyorlar hata ediyorlar Sofiye Allahı ilimlerle tenzih ediyorlar isabet ediyorlar) diyor. Malum olduğu üzere Mutezilenin Allah-tan sıfatı nefi etmeleri Allahın zatından başka Allaha sıfat isnad etmek hakkının besadetini nafi olduğu içindi bu sebeple Allahı zatından başka sıfatlardan tenzih ediyorlardı, işte dördüncü asırda gelen Sofilerden bir kısmının sıfatı zatta müstehlek gördükleri Mutezilerin nefi sıfat etmelerine benziyordu, şu kadar var ki Sofiler bu akidelerini akla değil kşfe isnat ettirdiklerini iddia eyleyorlardı. Tevhit hususunda Sofiyenin efkârı islâmda zuhura gelen Mutezile, Cebriye, Rafıza vesairenin ihtilâflarile müsavi bir surette tehalûf ediyordu. Hepsi müddealarının keşf ile olduğu söyledikleri halde cümlesiein keşfi meşrep ve mezhepleri gibi ayrı ayrı idi. Selefin mesleğine sâlik olanlar olduğu gibi bu asırdaki Felsefe cereyanlarına kapılanlar da mevcut idi. Beşinci hicrî asırda Hüccetüislâm unvanı ile benam olan Zeynettin Ebu Hâmit Mehmet ibni Mehmet bin Mehmet bin Ahmet Eltosî Elğazali (velâdeti 450 hicrî 1032 milâdi vefatı 505 hicrî 1097 milâdi) ve biraderi Ebülfütuh Mecdettin Ahmedilğazali (vefatı 520 hicrî 1102 milâdi) ve Ebulkasım Aptülkerim bin Havazin Elkuşeyri (vefatı 465 hicrî 1047 milâdi) ve Şeyhülislâm Aptullahilensari (velâdeti 395 hicrî 977 milâdi vefatı 481 hicrî 1063 milâdi) Ebu Ali Hasan bin Mehmedüldekak (vefatı 405 hicrî 987 milâdi) gibi meşayih Sofiye zuhr etmiştir ki bunlardan Gazaliye göre tevhidin dört mertebesi vardır. İhyâ ulumiddin namın-

daki büyük eserinde Kitabültevhitte diyor ki tevhidin dört mertebesi vardır (اب لب البقشر قشر القشر) birincisi (شرا القشر) olan tevhit insanın kalbi gafil olarak yalnız lisanla (لا اله الا الله) demektir. Munafıkların imanı gibi ikincisi kalp ile tasdik dil ile ikrar umum müslümanların tasdiki gibi üçüncüsü hakkın verdiği nur vasıtasile keşif tarikile Allahtan başka tapacak kimse olmadığını keşfen bilmektir ki bu mukarribinin makamıdır. Bu tevhit bir çok şeyleri görmekle beraber bu şeylerin hepsinin vahidi kahhar olan Allahtan sâdır olduğunu müşahade etmektir. Dördüncüsü vücudun ancak bir olduğunu ondan başka bir vücut olmadığını görmektir. Bu sıddıkyn denilen zevatın makamı ve müşahedesidir ki Sofiye buna (فاني الوحيد) yani tevhitte fani olmak derler. Zira bu tevhit erbabı vücudu vahitten başka bir şey görmedikleri gibi kendi nefislerini de görmez. Zira tevhitte müstağrak ve kendi nefsin-den fani olmuşlardır. Yani kendi nefsini görmekten fani olmuştur, kendisini ve halkı görmez ancak hakkı görür (birinci mertebede olan mucerret lisanla Allahı tevhit ettiği için kılıçtan kurtulur. İkincisi muvahhit ve kalben mutakit olduğundan azabı ahretten kurtulur üçüncüsü her ne kadar itikatta avamı müslimin ile müsavi isede hakikat kendisine münkeşif olduğundan faili hakiki bir olduğunu bütün efal ve eşyanın ancak ondan sâdır olduğunu keşifle müşahade ve müşahadesile münşerih olur. Dördüncüsü şuhudundan vahitten başka bir şey olmayan muvahhittir ki kül ve kesreti bir olarak görür işte tevhitte gayei kusva budur. Biraderi Mehmet Gazalinin Ehyailulumunu ihtisar eden Ahmet Gazali de böyle söyleyor ve Kuşeri diyor ki tevhit üç metebededir birincisi hakkın halk için kedisini tevhit etmesidir ki hakkın kendi vahtaniyetini birliğini yine kendisinin bilmesi ikincisi hakkın halkın kendisini tevhit ettiğini ve kendi vahdaniyetini bildiğini bilmesidir üçüncüsü halkın hakkı tevhididir ki abdin Allahın bir olduğunu ve şeriki naziri olmadığını bilmesidir.

Şeyhülislâm Aptullah Elensari Menazilülsairinde diyor ki tevhit Allahın hâdis olan şeylerden tenzihidir. Tevhidin sahih bir surette tavzihi hususunda ülemanın söyledikleri sözler ve muhakkiklerin ve sairenin her hal ve makamda bu yoldaki işaretleri مصحوب الملل در Yani yanlışlıktan hali değildir. Tevhidin üç vechi olup birincisi avamı nasın tevhididir ki bu tevhit masnun saniin birliğine delalet etmesi gibi istidlaller ve nazar fikri ve birahini aklı gibi şevahitle sahih olur. (لو كان فيهما الهة الا الله لفسدتا) âyetinde olduğu gibi eğer iki Allah olsaydı birinin istediğini diğeri istemiyecek ve fesat olacaktı. Madamki yoktur şu halde Allahtan başka ilah yoktur. İşte bu bir istidlaldır ki avamı

nasın tevhidi bununla sahih olur . İkincisi havvasın tevhididir ki hakikat erbabından mntavassıt olanlara mahsus ve mekşuf olan hakikatlar vasıtasile sabit olur . Bunlar mükâşefe ve mua'lene ve ittisal tarikile bu tevhide vasil olurlar .

Üçüncüsü hasülhas olanlara mahsus olan tevhittir ki kademle ka'im olan tevhittir, yani kadimin hâdiste zuhuru hâdisin fenasile kadimin hâdiste bakasıdır . Bu tevhit hakkın kendisi kendi için tevhidi otup (شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة واولوالعلم الخ) Allah Melâike ve ilmin sahipleri şahit oluyor ki başa ilah yoktur,) âyetile işaret buyurulmuştur, burada tevhit, vahit, muvahhit birdir . Üç mertebeye tefrik edilen tevhidin birincisi yani avamın tevhidt Allahtan başka ilah ve şeriki nazari yoktur . birdir . Kimsede doğmamıştır kimseyi doğurmamıştır olduğuna şahadet etmektir ki bu tevhit tevhidi zahiridir ki celi ve zahir olan şirki nefi eder. İşte kâbe ve kible zahiri şirki kaldırmak esnama tapmağı terk edip bir Allaha tapmak maksadile nasp olunmuştur . İkinci mertebesi şirki hafi yani gizli şirketleri nefi etmek içindir ki mukarrebinin makamıdır . Üçüncüsü beyan olundegu üzre hakkın kendini kendinde kendisi için tevhididir .

اذ كل من وحده جاحد
عبارة ابطالها الواحد
وانعت من يتعته لاحد

ماوحدالواحد من واحد
توحيد من ينطق عن نعته
توحيد اياه توحيد

[1] Hiç bir kimse hakile vahidi tevhit etmedi, zira hakkı tevhit edenlerin cümlesi bildikleri halde bu tevhitle tevhidi inkâr eylemişlerdir, hakkın ve sıfatı hakkı tevhidi hakkında söz söyleyen bu sözü aritdir ki vahidi kahhar olan hak kendi besateti ile bu sözü iptal etmiştir . Tevhidi hakikî hakkın binefsihi kendini tevhit etmesidir, hakkı tavsif edenler bu vasıfla şirk etmişlerdir, Ğazali Aptullahülensarinin ibareleri başka isede ğayeleri birdir . Huccetülislâm Ahmet Ğazali ve biraderi Ahmet Ğazalinin telmizi ve müridi olan Aynülkuzat Ebülfadail Aptullah Hemedani (vefatı 533 hicri 1115 milâdi) vahdeti şuhut erbabının ileri gelenlerindenidir, Züptetülhakayik nomındaki eserinde diyor ki ای عزیز کاری که باغیر منسوب بینی بجزاز خدای تعالی آن مجازی میدان نه حقیقی راحدا دان آجاکه گفت قل بتوفکم ملک لموت مجازی میدان حقیقی آن باشد که الله بتوفی الانفس حین موتہاراه نمودن مصطفی صلی الله علیه وسلم مجازی میدان وکراه کردن ابلیس مجازی میدان یضل من یشاء وهدی

[1] İmam Takiyeddin Mehmet bin Telyimiye (vefatı 729 hicri) minhacülsünne Abdullahülensarinin bu ibaresini nakil ile ret ve cerh ediyor, halbuki telmizi Şemseddin Mehmet bin Kayyim Elcevziye (vefatı 751 hicri) Şeyhülislam Abdullahüleusarinin menazilüsairinin şerh etmiştir .

من يشاء حقيقة ميدان كبرم که خلق را اضلال ابليس ميکتد ابليس را بدین صفت که آقريد مکر ey aziz Allahı Taalâdan başka birisinden bir iş görür işen mecazı bilhakikî bilme belki faili hakikî Allhtır , ya Muhammet sen deki sizi ölüm meleği olan Ezrail öldürür manasındaki âyeti mecazı bil hakikisi nefisler öldüğü vakıтта onları öldüren Allatır, malindeki âyettir Muhammedin hidayeti iblisin idlalını mecazı bil dilediğini dalalete sevkeden dilediğine hidayet veren Allah olduğunu bir hakikat olarak bil tutalım ki halkı idlal eden şeytandır, ya şeytana bu sıfatı halkı yollarından şaşırtmak hassasını veren kimdir ; Musa Peyğamberin yarabbi bu senin fitnenden başka bir şey değildir dimesi bu sebepledir) diyor .

Sofiye muarızı olmakla meşhur olan (İbni Teyimiye) nin bile kemali hürmetle yadettiği zühüt ve tekva ve ilim ve faziletle maruf (Ebu Muhammet Muhiddin Aptülkabrülgeylanı) (vefatı 568 hicrî 1143 miladi) nin ğunye namındaki meşhur eseri serapa zühdiyatla doludur, bunda selefin mesleğine muhalif bir şey görülmüyor isede kendisine nispet edilen Farisi Divanda tesadüf olunan نیست بیرون و درونم زرۀ خالی زدوست (içim dışım zerre mikdarı bile dostan hali değildir suretim manâ aynasıdır, man ise aynile odur) gibi beyitler vahdeti vücütten başka bir şey değildir . Hars muhasibiği tadlil eden Ahmet bin Hanbel mezhebinin şiddetli taraftarı olan Şeyh Aptülkadir hazretlerine isnan olunan bu Divan eğer kendisinin ise o da Aynelknzat ve emsalinin mesleğindedir , bu asırdaki tevhit vahdeti şuhudun nihayeti vahdeti vücudun başlangıcıdır .

Altıncı asırda Endülüş âfakından doğan büyük bir âlim olup (550 hicrî 1132 milâdi) de Mersiye dünyaya gelen ve (638 hicrî 1220 miladi) Şamda vefat edan Şeyh Muhiddini Arabî ile beraber vahdeti vücut nazariyesi meydan almağa başladı , bu asırda tevhidin manası vahdeti vücut oldu ve bu ilmin erbabına ehli tevhit denildi . Vahdeti vücudun sahabe zamanında asrı saadette mevcut ve malum olduğunu söyleyenler iddiaları teyit için Ebu Hüreyreden mervi olan (حفظت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم وعائین قاما احدهما فبشة واما الاخر فلونبة لقطع في هذا العلوم) Resulü Ekremden iki kap hıfzettim birisini herkese dağıttım lâkin ikincisini de dağıtmış olsaydım boğazım kesilirdi) hadisi şerifini ileri sürüyorlar ve ebu Hüreyrenin sakladığı şeyin vahdeti vücut ilmi olduğunu söylüyorlar isede ebu Hüreyrenin sakladığı bu sırrın hilafte ve sair bir meseleye de müteallik olması pek muhtemeldir . Binaenaleyh peyğamber zamanında vahdeti vücut olduğuna bu hadisle istidlâl doğru olamaz, keza bazıları İmam Zeynelâbidine isnat olunan ورب جوهر

الحـ etsem bana sen puta tapıyorsun denilirdi. çok cevheri ilim vardır ki eğer âşıkâr

İmam Gazalının de Ehyailulumde Zeynelâbidin Hazretlerinin olarak kabul ettiği bu şiirin Zeynelâbidine isnat olduğundan katan nazar cevheri ilimden maksat hilâfet meselesi gibi sırf şahsî bir şey olması çok mhtemeldir, bu meselenin tahkiki mevzuumuz haricindedir, bu bapta ibni teyimenin eserlerine bakmak kâfidir, netice olarak şunu diyebiliriz ki vahdeti vücut asrı evvelde var ise bile mekşuf değildi, Şeyh Muhiddini Arabinin zuhurile münkeşif olduğunda vahdeti vücut erbabının ileri gelenleri müttetikirler. Vahdeti vücut demek hakikatta vücut birdir eşya hakkın zuhurundan ibarettir demek olup Abid hakkın zuhuru Hak Abdin ptonudur. Şeyhin bütün âsarı vahdeti vücuttan bahistir. Malum olduğu üzere fütuhâtı mekyede bu nazariyeyi tavzih için (العبد رب فالرب عبد باليت شعري من المكلف) apt rab rap aptır bilse idim ki mükellef olan kimdir yani, madam ki rap aptır şu halde aptı namaz oruç gibi şeri ahkâm ile mükellef kılan kimdir diyor.

Şeyhten sonra gelenler ve muasırlarından bir kısmı artık vahdeti vücuttan bahseder oldular buna dair kitaplar telif edilmeğe başladı. Şeyh Ebu Taliq Fridettini Attarın (vefatı 627 hicrî 1209 milâdî) bentnamesinden başka ekser asarında vahdeti vücut meselesini görüyoruz bisernamede (Ben Hüdayım 3 kıbr ve kin ve Şehvetten farığım)

من خدایم من خدایم من خدا فارغم از کبر و کین وز هوا
عطار روح بود و سنائی دو چشم او مازنی سنائی و عطار آمدیم

Attar ruh Senai onun iki güzû idi. Biz Senai ve Attarın ardınca geldik diyen Celâleddini Rumi (vefata 672 hicrî 1254 milâdî) nin mesnevisinde (مثنویء مادکان وحدتست هر که بینی غیر واحد آن بنست) bizim mesnevimiz vahdet dukkânıdır. Vahitten gayri ne görür isen puttur diyor isede mesnevide sarîh ve bariz bir surette vahdeti vücut görülmiyor gerçe (ماعد مهام هیستهای ما تو وجود مطلق فانی نما) (biz yoklarız ademiz bizim varlığımız sen vücudu mutlaksın ki fanileri göstericisin) gibi sözler var isede bunların tevili çok mümkündür. Hiç şüphe yok ki mesnevi talimi bir eser olduğu için onda vahdeti vücudu bariz bir şekilde göremeyiz.

تابنده ز خود فانی مطلق نشود توحید بیزد او محقق نشود
توحید حلول نیست نابودن تست ورنه بکذا ف باطلی حق نشود

(Kul temamile kendisinden fani olmadıkça yani yok olmadıkca

onun için tevhit muhakkak olmaz tevhit hülul değil senin yok olma-
lığıdır. Yoksa kuru lafla batıl hak olmaz) rubaisinde Şeyh Ekber
hazretleri gibi tarif etmiyor.

من باتو چنام ای نکا رحتی کادر غلطم که من توأم یا تومنی
نی من مم ونی تو توئی تی تومنی هم من مم وهم تونوبی هم تومنی

(Ey Türk güzeli ben seninle öyle müttahidim ki ben mi benim sen
mi ben sin galata duçar oldum bilemiyorum ne ben benim ne sen sen-
sin ne sen bensin aynı zamanda hem ben benim hem sen sensin hem
sen bensin) rubaisinde vahdeti vücut görülüyorsa da yine kapalı bir
surettedir bir kelime ile: yani galata düşünüyorum demekle bütün fikir-
lerini gizlemiş oluyor. Şeyh Ekberin güzide telmizi ve üvey oğlu Ebu
Maali Şeyh Sadreddin İshak Konevî (vefatı 673 hicrî 1255 milâdî) Şey-
hin bütün manasile varisidir. Şeyhin fususunu şerheden Sadrı Kone-
vinin bütün âsarı vahdeti vücudun hazinesi Şeyh Ekberin bütün eser-
lerinin anahtarıdır. Şeyh Ekberin fütuhât ve fususunu anlamak için
Sadreddinin fatiha tefsirini vesair telifatını okumak lazımdır. Ondan
sonra Sadreddinin telmizi ve fusus şarihi Müeyyededdin Cenedi (ve-
fatı 700 hicrî 1282 milâdî) aynı fikrin müdafileridir. İkinci hicrî asır-
danberi sefel mesleğinde ısrar edenler olduğu gibi Şeyhin zuhurundan
son zamanlara kadar da tevhit tazammun ettiği bütün bu manalara
rağmen sefel mesleğinde kalanlar olmuştur hülâsa tevhit birinci asır-
da (لا اله الا الله...) ikinci asırda muhtelif fırakı islâmiyeye göre zat, zat
maalsıfat, vahdeti irade üçüncü ve dördüncü asırda vahdeti şuhut
beşinci asırda vahdeti vücuda doğru bir hareket altıncı asırda vahdeti
vücut manalarında kullanılmıştır.

Farisî Kursü Muallimi

Bâki